

משמעויות המונחים 'תפילה' ו'להתפלל' והשפעתם על החינוך לתפילה

רפאל ירחי

בבואנו לעסוק בשאלת החינוך לתפילה, יש לפחות לאחדים מאתנו המחנכים תחושה של סטגנציה, של עיסוק אובססיבי ודריכה במקום בנושא חשוב, שאנו שקועים בו עד צוואר, ללא פתח דרכו ניתן לצאת למרחב. העיסוק החוזר ונשנה בנושא מעיד, שהפתרונות הקודמים אינם מושיעים אותנו ואנחנו מחפשים איזה שהוא חידוש, או איזה שהוא מוצא קסמים, שלאורו נראה אור. בדרך כלל העיסוק שלנו בנושא 'תפילה' ובנושא החינוך לתפילה, מניח שתפילה פירושה ההתנהגות ההלכית של התפילה, שמוצגת לתלמיד, כהתנהגות אכסיומאטית. אנו עוד יוצאים מנקודת הנחה שחינוך לתפילה פירושו הבאת התלמיד להבין את פרקי סידור התפילה, הנתונים בתוכו, כמסמרות נטועים. כלומר, בחינוך לתפילה אנו פונים לתלמיד בתביעה, לסגל עצמו לשני סוגי תכנים מוצקים: הלכה וסידור¹, שהם, מן הסתם, חיצוניים לו ורחוקים ממנו ושעליו להתאים עצמו לדרישותיהם. מה שנראה בעינינו הצלחה בחינוך לתפילה הוא להביא את התלמיד למלא דרישות אלו. לשני יסודות אלו של התפילה נוסף יסוד מוצק שלישי והוא דרישות בית הספר מהתלמיד לאמץ מנהגי תפילה ואורחות תפילה, לפי נורמות שבית הספר מאמץ, שהן למעשה הנורמות של ההלכה².

1. ראייה לדבר ראה בקובץ 'תפילה' מעיינות ח, המחלקה לתרבות תורנית בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, חש"כ-1968, שכל כולו עוסק בענייני הלכה של התפילה, או בפרשנות פרקי הסידור, או בהקניית נורמות לתפילה.

2. כדי להדגים התנהגות נורמטיבית ממוסדת כזו לתפילה וסברות כאלה, נביא את האירוע הבא. בסיפור שהביא, הדגים בעבר מפקח ראשי של החינוך הדתי מהו כישלון החינוך הדתי לתפילה ומהי הצלחתו. ומעשה שהיה כך היה. קבוצת תלמידים אמורה היתה לצאת לטיול השכם בבוקר טרם הנץ החמה, זמן שמתעוררות בו בעיות הקשורות לתפילת שחרית, קריאת שמע, הנחת תפילין, שמונה עשרה ועוד. בקבוצת המטיילים היו תלמידים מאוכלוסיות שונות. לפי השקפתו, התלמידים המחונכים לתפילה ידעו איך לנהוג במצבים אלו. אמרו תפילות אחדות בקיצור ובחטף, הקדימו מאוחר למקדם, אמרו ברוך שאמר, דלגו על פסוקי דזמרה, אמרו ישתבח, קריאת שמע ושמונה עשרה, ותפילין הניחו מאוחר יותר בטיול, תוך אמירת פסוקי דזמרה בדרך. היו שם גם תלמידים יוצאי עדות המזרח,

המקרא אל התקופה שלאחר חורבן בית שני. בסוף הסקירה הזאת נדון במסקנות חינוכיות ודידקטיות, המשתמעות ממנה.

משמעות 'תפילה' ו'פלל' במקרא והלכי הנפש הנלווים

המלה 'תפילה' והטיותיה מופיעה במקרא ב־77 מופעים⁵. בעיקרה היא בעלת משמעות של בקשה ותחינה ויש לה משמעויות נלוות: רינה, שאלה, תחנון ותחינה. הצירופים השכיחים החוזרים הם: תפילה ותחינה או תפילה ותחנונים וכן רינה ותפילה.

בעלי התפילה שונים הם: תפילת ישרים, תפילת צדיקים, תפילת העם, תפילה של אנשים פרטיים — משה, דוד, העני, העבד, הערער.

ביטויי התפילה מגוונים: לשמוע תפילה, להרבות תפילה, לשפוך שיח, לשפוך נפש, הנפש מתעטפת בתפילה, עתירה לה', זעקה, שוועה, הודיה, הלל, שבח.

קבלת התפילה על-ידי הקב"ה מנוסחת בפעלים שונים: שומע תפילה, לוקח תפילה, נושא תפילה, מאזין, מקשיב, נעתר, עונה, ממלא משאלות, פונה אל עבדיו, התפילה באה לפניו ועוד.

דחיית התפילה גם לה כמה ביטויים: לא פנה אל תפילתם, הסיר תפילה, שתם תפילה, עשן כתפילה, למה עזבתני ועוד.

סוגי התפילה: תפילה זכה, תפילת תועבה, תפילה חטאה ועוד. המקום שהתפילה נקריה בו במקרא: במערה, במעי הדג, בית תפילה, מעון קדשו, בשדה, ממעמקים.

לשורש 'פלל' 84 מופעים מהם 80 בבנין התפעל ומהם בבנין פיעל — 'לפלל'. הפועל 'להתפלל' הקשירו רבים. יש המתפלל על עצמו, יש על זולתו, יש המתפלל על הקבוצה או העם, יש אדם פרטי מתפלל ויש מנהיג או אישיות ציבורית העושה זאת. ככל מצבי התפילה הנמצאים במקרא, התפילה תמיד נובעת ממערכי-נפש של אסון אישי או ציבורי ומהלכי נפש של צרה, מצוקה ומשבר של המתפלל.

בכל מצבי התפילות המצוינים במקרא, הלכי הנפש של המתפללים הם אותנטיים, אמיתיים וטבעיים, אינם ממוסדים ואינם מתוכננים מראש. התפילה הממוסדת המזמינה מאת המתפלל בזמן מסוים ומוגדר, להיכנס למערכי נפש מסוימים (חזרה בתשובה, וידוי, אבל וכדומה) היא פרי התפתחות מאוחרת. מערכי הנפש המוזמנים בתפילה הממוסדת לשעת תפילה קבועה מראש חשופים לכך, שיהיו בלתי טבעיים, בלתי אותנטיים ובלתי אמיתיים. רק יחיד סגולה עשויים להיות אותנטיים וטבעיים בתפילה הממוסדת⁶.

בעוד הפועל 'להתפלל' מכון לצד ה'רך' של התפילה, הפועל 'לפלל' רומז למשמעו של 'פלילים', דהיינו הצד הקשה של העמידה לפני הקב"ה, הצד של פלילים' עמידה לדין ולמשפט. 'פלילים' לשון שופטים. כמו "אם יחטא איש ופללו אלהים" (ש"א ב', כה). או כמו "ויעמד פנחס ויפלל" (תהלים ק"ו, ל).

5. קונקורדנציה חדשה לתורה נביאים וכתובים, אברהם אבן שושן, קרית ספר, ירושלים תש"מ, עמ' 1237.
6. כמו ר' עקיבא שהיה שקוע בתפילתו ומתנועע מפניה אחת של החרד לאחרת, בלי שירגיש בכך. ראה ברכות לא ע"א.

במערך הנחות זה בדיון אודות 'החינוך לתפילה' נותרת רק השאלה, כיצד להביא את התלמיד למלא 'להלכה' את חובותיו בתפילה לפי דרישות בית הספר, והכל יבוא על מקומו בשלום. כבואנו לחנך בתוך סד משולש זה, אנו מחפשים להתעטף בגלימה נאה של שיטות חינוך והוראה פסיכולוגיות-מודרניות רצויות, כדי להשיג שתי מטרות: מחד גיסא להשיג את מטרותינו השמרניות בחינוך לתפילה, ומאידך גיסא להיראות טוב, לפי מה שנכון לעשות מבחינה חינוכית (educationally correct).

לפי כל התסריט הזה ברור, שהמדובר הוא בשאלה כיצד לתכנת (socialized) את התלמיד להתנהגויות הלכיות-נורמטיביות: להתפלל את תפילות הסידור, להתפלל שלוש פעמים ביום במניין (הלכה) ולהתפלל בבית הכנסת. אולם עלינו לתת דעתנו לכך, שחיברות אינו חינוך. חיברות דתי מכון להשגת מטרות דתיות חברתיות, וחינוך דתי משמעו חתירה אמיתית להשגת מטרות דתיות פנימיות בתלמיד, המתאייחסות לבעיותיו הפסיכולוגיות ולביטויי אישיותו האינדיבידואלית.

התנהגות מחוברת של תפילה, הנהוגה בחברה הדתית הממוסדת, אינה מניחה דעתם של פילוסופים דתיים, משום שפרט להתנהגות החיצונית לפי ההלכה כביכול, אינם רואים בהתנהגות זו ביטוי של התחייבות דתית⁷. גם בתחום החינוך הדתי, אין מקום להחריש, כאשר כל תהליכי החינוך מצטמצמים, בסופו של דבר, בהתאמת התנהגות הילד למטרות החברה ולנורמות שלה. לאור טענות אלו, בטרם נבוא לחפש דרכים כיצד לשפר את החינוך לתפילה, יש להרחיב את משמעות המונחים 'תפילה' ו'להתפלל' וסביבתם הלשונית, ולחזור ולדון בשאלת החינוך לתפילה, מתוך פרספקטיבות אלו.

אנו מבקשים לברר את המונחים 'תפילה' ו'להתפלל' בשיטת הפילוסופיה האנליטית⁸, ולעמוד על משמעות המונחים הללו, כפי שהם מובאים בספר הספרים, קרי בתנ"ך. בהמשך, נסקור בקצרה היבטים אחדים של המעבר במשמעות התפילה ובגיבושה, מתקופת

שאנים רגילים בתחבולות תפילה כאלה, שאמרו, מאחר שאי אפשר היה להתפלל תפילה כסדרה, לא מתפללים. לדעת הדובר, ברור כשמש בצהריים שהראשונים מחונכים לתפילה והאחרונים לא. לדעתנו ניתן לסכם את האירוע אחרת: הראשונים מחוברים לסקסט תפילה והאחרונים מחונכים לתפילה; הראשונים מחוברים למודלים נורמטיביים של התנהגות לתפילה, ללא חווית התפילה, והאחרונים מחונכים לחווית התפילה כהלכתה, וכשאין אפשרות לתפילה כהלכתה, אז אין טעם לתפילה.

3. ראה הגר"ד סולובייצ'יק, 'איש האמונה', מוסד הרב קוק תשל"א, עמ' 52. שם הוא מדבר על הקהילה הדתית (בניגוד לקהילת האמונה), שתכליתה העיקרית היא, לא להעמיק ולטפח את התחייבות הדתית, אלא לקדם ולקיים התנהגות דתית, העולה בקנה אחד עם האינטרסים של האדם. האדם בקהילה הדתית מעריך את הדת במידה שהיא מועילה לו. וכן ראה דעתו של אליעזר גולדמן 'על האמונה הבלתי אשלייתית'. דעות, גליון יב תש"ך. שם הוא טוען, שהתפילה המבטאת זיקה לבורא, כמספק צרכים אנושיים, נותנת משמעות מכאנית ואינסטרומנטלית לתפילה, שם עמ' 8.

4. המתודה האנליטית עוסקת בבירור משמעותן של מלים ושימושן הנכון בדיבור. מתודה זו מנתקת את המשמעות המהותית של המלה משימושה הלשוניים המקובלים בשפת הדיבור בחברה, ומבררת את המובן המהותי של מלים, מתוך ניתוח משמעותיהן הנובעת משרשיהן או משימושהן הראשונים במקורות. ראה אגסי, י', 'תולדות הפילוסופיה החדשה', הקולטה למדעי הרוח, אוניברסיטת תל-אביב, הדפסה שלישית 1994, עמ' 283; כמו כן, ראה על כך בהרחבה במאמרי: 'למידה' והוראה' כפעולות אינטליגנטיות וכידיעה איך' בהכשרת המורה. בתוך: מים מדליו, כטאון המכללה הדתית למורים ע"ש ליפשיץ, תשנ"ה.

ההוראה הכללית של הפועל 'להתפלל' היא 'לערוך תפילה', 'להתחנן'. אולם את המשמעויות המיוחדות והמגוונות מקבל הפועל 'להתפלל' כשהוא בא יחד עם פעולה נוספת שעושה המתפלל בשעת תפילתו או הנלווית לתפילתו, והפעולה הזאת מציינת הלך נפש של המתפלל. הלך הנפש הנלווה לפעולת התפילה הוא שיוצר את השונות של מצבי התפילה, כוונות המתפלל בתפילתו ותוכן תפילתו. הפועל 'להתפלל' וגווניו השונים מתקשר אל הגווניו של המונח 'תפילה' שהבאנו בסעיף הקודם. נעסוק בפעולות, שעושה המתפלל במקרא בשעת תפילתו, המעידות על הלכי נפש שלו — נסקור תחילה הלכי נפש של תחינה, בכי וידי.

משמעות המונח 'תפילה' מתקשרת אל הלכי נפש של פעולות ה'תחינה' או ה'תחנון', כפי שהראינו לעיל. אצל משה כתוב "ואתחנן אל ה' בעת ההיא" (דברים ג', כג). הלכי נפש הנלווים לתחינה הם: בקשת חנינה או עשיית מאמצים למצוא חן או קבלת מתנת חנינם. תחינה במשמעות של בקשת חנינה היא הקשה משלושתן, ולה מתאים הביטוי תחנון. משמעה היא שיש הוראה בעבירה והעברין מתחנן על נפשו ומבקש חנינה. תחנון במשמעות זאת היא תפילה מלשון לפלל, להתחנן על כפרת חטא. במקרה של משה, החטא הוא חטא הסלע, שבעטיו נגזרה עליו הגזרה שלא ייכנס לארץ.

לתחינה יש גם שתי משמעויות רכות של מציאת חן ושל מתנת חנינם. בשתי משמעויות אלו התחינה מתקשרת להלך נפש של מילוי משאלה. במשמעות של מציאת חן לא מדובר במישרין בחטא, אלא במצב שסר חינו של אדם בעיני אדונו והוא מתאמץ בתפילתו להתחנן בפני אדונו על-ידי שהוא משבחו ומהללו, כדי להעלות את חינו בעיניו ולזכות בחסדיו. לפי זה, משה שסר חינו בעיני הקב"ה לאחר כישלונו בסלע, משבח את הקב"ה במעשיו וגבורותיו ומבקש לנפחו לראות את המשך גבורותיו בכניסה לארץ. בתחינה כמתנת חנינם, מדובר במשאלה שאדם יודע, שאינו זכאי לה והוא מבקש לקבלה כמתנה, כמו משמעות הביטוי — "אתה חונן לאדם דעת".

הלך נפש שני המתקשר לתפילה הוא של בכי, שפעמים מלווה בשברון לב. בכי הבא משברון לב מעיד על תחושת כאב וצער עמוקים שבמקרים קשים מתחבר אליה מצב של אי-אכילה, כמו בתפילת חנה שכתוב בה "ובכה תבכה" (שמואל א', א, י) וכן "ותבכה ולא תאכל" (שם, פס' ז). בנחמיה כתוב "ואהי צם ומתפלל לפני אלהי השמים" (נחמיה א', ד). אי האכילה של חנה אינו דומה לצום של נחמיה. יש מצב שאדם אינו אוכל ואין לו תיאבון לאכול בשל מצבו הנפשי, ויש אדם שמקבל על עצמו לצום. אלה שני מצבי נפש שונים. הצום כפעולה מכוונת הנלווית לתפילה הוא פעולה רצונית ואילו כשלאדם, מרוב צער, אין תיאבון לאכול, זו פעולה פסיכופיזית, לא רצונית. נאמר זאת אחרת, הלך הנפש של חנה נובע מסיבה פסיכופיזית, ולא מרצון מכוון או מתכלית רצונית, בעוד שהצום של נחמיה הוא רצוני ונובע מתכלית ולא בשל סיבה. הצום הוא פעולה לקראת תכלית והוא גבוה בערכו מהתנהגות שבאה מחמת סיבה. ולכן תפילה שנלווה לה אי-אכילה מחמת צער, אי-אכילה אינו מעלה את ערך התפילה בעוד שתפילה, שנלווה לה צום מרצון, הצום מעלה את ערכה של התפילה.

למרומם שצום הנלווה לתפילה כתכלית, נחשב לאקט ערכי ומהווה ביטוי לעינוי נפש מרצון ולעדות על צער, על חרטה, ועל שברון לב וכדומה, הרי אם הצום הוא ממוסד

ומזמן בצורה מלאכותית, והוא הולך ונעשה למצות אנשים מלומדה ללא התעוררות הלך הנפש המתאים הנלווה לו, זה צום מוחצן ואינו מעלה את ערך התפילה של האדם הצם. דינו של הבכי בתפילה כדינו של הצום. אם הבכי נובע ספונטאנית מצער ומרחף בלתי נשלט, הרי הוא נובע מסיבה פסיכופיזית. יש בו כדי להעיד על מצבו הנפשי-גופני של המתפלל, אך אין בו כדי להוסיף לערך התפילה. אולם אם הבכי מהווה אקט מכוון של אבלות, בכי ומספר, ושק ואפר יוצע לרבים (אסתר ד', ג), הבכי הזה נחשב לאקט ערכי, המעלה את ערך התפילה של המתפלל.

הלך הנפש השלישי הנלווה לתפילה במקרא הוא הידי. בנחמיה (א', ד, ו) כתוב "ישבתי ואבכה ואתאבלה ימים ואהי צם ומתפלל לפני אלהי השמים... ומתוודה על חטאות בני ישראל אשר חטאנו לך". בעזרא (י', א) כתוב "וכהתפלל עזרא וכהתוודתו", ואצל דניאל (ט', ד) כתוב: "ואתפללה לה' אלהי ואתוודה" וכן כתוב (שם, ט', כ) "ועוד אני מדבר ומתפלל ומתוודה חטאתי וחטאת עמי ישראל ומפיל תחנתי לפני ה' אל". בוידי יש כושה וכלימה (עזרא ט', ו), כיסוי פנים, קריעת בגדים, כריעה, אבל, והודאה באשמה (שם). בוידי יש גם האדרת מעשי ה' והזכרת כפיות הטובה של מעשי האדם, ויש בקשת מחילה וסליחה. הידי המלווה את התפילה אינו מופיע לפני תקופת שבי ציון, וגם קטעי הידי של תפילת הקבע נלקחו מכתבי הקודש של תקופה זו, מדינאל (ט', טו-יט), מעזרא (י', ו), ומנחמיה (א' ה-כא; ט'). בתפילת הקבע אנו אומרים וידי בכל יום בתפילת 'אנא' שאחרי שמונה עשרה ובתפילת 'יהוה רחום', בכל שני וחמישי וכימי צומות וסליחות.

ניתן לגזור הלכי נפש נוספים המתייחסים לתפילה: למצבי תפילה נלווים הלכי נפש של פליאה, תדהמה ופליצות. הפליאה והתדהמה עשויים לעורר חרדה ופחד, ובשעות חרדה ופחד האדם נוטה להתפלל ולבקש תחינה ורחמים. למתפלל פעמים יש הלך נפש ותחושה של פילוס דרך, חרירה ופלישה. המתפלל מצפה שתפילתו תפלוץ ותפלוץ דרכה ותפלוץ למעון קודשו בפרט כשהוא חש שהקב"ה מונע את התפילה מלהגיע אליו, כאשר הוא סוכך בידו למנוע חדירת התפילה או סותם אותה דרכה של התפילה אליו או סוכך בענן כדי למנוע את מעברה של התפילה. בתפילה החסידית הציפיה, שהתפילה תפלוץ דרכה מלווה במוטיב אחר, של כוח כאריומטי של הצדיק, שתפילתו מהווה צינור תקשורת עם כוחות עליונים.

פעמים התפילה מעניקה תחושה של השתחררות ממועקה. המתפלל בעל הדאגות, שעה שהוא משיח את דאגותיו הוא משתחרר מלחץ נפשי. שבעקבותיה באה לאדם תחושת חוזק האמונה, שיש למתפלל, שתפילתו התקבלה מרצון.

במבוא לסידורו, מוצא הרב שמשון רפאל הירש קשר בין פ.ל.ל. וב.ל.ל. כדי שתהיה זכות לאדם לשאת תפילה הוא צריך לבלול עצמו, למלא לבו (imbuere), באמת ובדרישות שהתפילה מחייבת את המתפלל היהודי. לפי פירוש זה הלך הנפש של המתפלל הוא הבעת קבלת חובה של האמת הדתית ולא של ציפיות לגמול.

6. אלה נרמזים מפעלים בעלי שתי אותיות שורש ראשונות (פ' ע' הפועל) המשותפות להם ולפועל "פלל" כמו: פלא, פלצ, פלח, פלס, פלש, פלט, פלד.

גיבוש התפילה הממוסדת אחר תקופת המקרא

התקדמות במשמע התפילה במקרא נקריט לפנינו בתפילת שלמה, שם התפילה הולכת לקראת מיסוד, לפחות מיסוד המקום הקבוע שאליו פונים מכל ארץ וארץ. בתפילת שלמה יש גם מיון נושאי התפילה, מה הם המצבים והצרכים שהאדם או הציבור נושא בהם תפילה לקב"ה, אך עדיין אין מסגרת של זמנים ושל נוסח. הרב סולובייצ'יק רואה בבית שבעה שלמה, לא מעון לה' כי אם מעון לאדם, מקום בו יפגוש את אלוהיו.⁷ הכנה לכך שבעתיד בית הכנסת ישמש מקום תפילה בציבור.

בספרות חכמים הדנה בענייני תפילה, המלה 'תפילה' אינה משמשת בהוראותיה כמו במקרא.⁸ תבנית היסוד של תפילת הקבע נקראת 'ברכה'. בנחמיה (ט', ה) באה 'ברכה' בצד 'תהילה', כבר בהוראתה הטכנית החדשה. ברכה נגזרת מלשון 'ברך', שמשמעה הראשוני הוא כריעת ברכ. משמעות 'ברכה' מתפתחת למשמעות של להתפלל לשלומו של פלוני, להאציל עליו ברכה מן השמים, עד שלבסוף היא מגיעה אל ההוראה: להלל ולקלס את האלוהים וכן מציינת 'ברכה' את תפילת השבח וההודיה.⁹ אחר חורבן בית שני מתפתחת מתכונת קבועה ל'ברכה' המכונה 'טופס ברכות' או 'מטבע של ברכה'. במהלך זה מתגבשים כללים קבועים לניסוח מטבע הברכה, שתיקנו ראשוני האמוראים, הקובעים שכל ברכה צריכה לכלול את הזכרת השם, ויש המוסיפים עליה את הזכרת המלכות. כך נתקבל הטופס "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם..."¹⁰. יש בברכות 'מטבע קצר' המצטמצם במשפט אחד, כגון ברכות שאומרים לפני קיום מצוות וברכות הנהיגין, לעומת 'מטבע ארוך' של ברכה, הפותחת ב'ברוך' ומסיימת ב'ברוך', דוגמת הברכות שבשמונה עשרה.¹¹

לעומת 'להתפלל' במקרא, שעינקו הוא לפנות אל האלוהים, הן ל'בקשה' והן ל'הודיה', 'להתפלל' בתלמוד (בארצית 'צלי') וכן 'תפילה' (בארמית 'צלואת') מכוונים בעיקר לגבי העמידה, שהיא תפילת הבקשה. תפילה לשלומו של אדם, מקבלת בתלמוד את הלשון של 'בקשת רחמים' או של 'תחנונים'. סדר התפילות העתיק הוא 'סדר תפילות וברכות', ובקיצור, מדברים על 'סדר תפילה' או על 'סידור תפילה', ובקצרה מכונה בפי העם 'סידור'.¹²

לפי ספראי¹³, היסודות הראשונים של עבודת הקודש בבית הכנסת בזמן העתיק אחר תקופת המקרא לא היתה התפילה, אלא הקריאה בתורה¹⁴ "ת"ר בתי כנסיות אין נוהגין בהן קלות ראש... אבל קורין בהן ושונין בהן ומספידים בהן... (מגילה כח ע"ב). יתרה מזו,

7. הגרי"ד סולובייצ'יק, בית הכנסת מוסד ורעיון. בתוך דברי הגות והערכה. ההסתדרות הציונית העולמית, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, תשמ"ג, עמ' 99-116. שם 109.

8. יצחק משה אלבונן, התפילה בישראל, רבי, תשל"ב, עמ' 3.

9. שם, שם.

10. שם, שם.

11. שם, שם.

12. שם, 4.

13. Safrai Shmuel, Gathering in The Synagogues on Festivals, Sabbaths and Weekday. In: *Ancient Synagogues*, 1988, pp. 7-15.

14. שם, 7 וכן ראה י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, מאגנס, תשכ"ז, עמ' 83.

היו מתאספים בבית כנסת רק בשבתות ובחגים. לפי פילון, היו מתכנסים בבית הכנסת בימי שבת, יושבים ביחד וזקן האנשים היה קורא בתורה והיו מפרשים את התורה לשומעים.¹⁵ בית הכנסת היה ידוע בשם 'בית השבת של היהודים'.¹⁶ בספרות המדרש העתיקה יש רמזים במקורות אחדים על חשיבות התפילה בציבור. בדומה, יש רמזים במקורות תנאיים ואמוראיים המדברים על סדרים של תפילה בבית הכנסת בימי שבתות וחגים.¹⁷ אבל יש גם רמזים שאנשים ונשים באו לבית הכנסת בכל יום בבוקר ובערב.

אחר חורבן הבית, בתקופת רבי יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל, התחילו להתפלל בציבור בימי השבוע, אבל במנהגי ארץ ישראל באותה תקופה עדיין אמרו קדושה רק בשבתות וחגים.¹⁸ אחר חורבן הבית קבע רבן גמליאל שכל יום אדם מתפלל שמונה עשרה (משנה ברכות ד משנה ג). רק בימי האמוראים המאוחרים קדושה נאמרה בתפילת הקבע יום יום.

לפי הרב סולובייצ'יק, אמירת הקדושה בציבור היא שלב נוסף בהתפתחות הרעיון של בית כנסת כמקום תפילה. ההלכה שמקום התפילה הוא בית הכנסת מבוססת על הרעיון, שביית הכנסת אינו רק מקום המפגש של היחיד עם אלוהיו, כפי שהובא לעיל, אלא הוא גם מקום, שבו ציבור אנשים אומר בו דברים שבקדושה, שהיחיד אינו רשאי לאומרם. רעיון זה מתפתח מהקשפות אחדות: (א) "ונקדשתי בתוך בני-ישראל" (ויקרא כב, לב), אין דבר שבקדושה פחות מעשרה (בבלי מגילה כג, ע"ב); (ב) העשרה המתפללים ביחד בבית הכנסת הם נציגי כלל ישראל, הם מייצגי 'כנסת ישראל' כולה, הם שליחי הציבור של הדורות שחלפו ושל הדורות שיבואו.¹⁹ שליח הציבור מייצג את העשרה והעשרה מייצגים את כנסת ישראל.

בגמרא מדובר על גיבוש נוסח התפילה לשלוש תפילות קבע: שחרית, מנחה וערבית. מוכרות שתי הגישות הבאות להסביר לפי מה קבעו חכמים עניין זה. האחת אומרת (ברכות כו ע"ב; ירושלמי ברכות פ"ד, ה) תפילות אבות תקנום: אברהם תיקן תפילת שחרית, יצחק תיקן תפילת מנחה ויעקב תיקן תפילת ערבית. והאחרת אומרת (ברכות כ"ז ע"ב): תפילות כנגד תמידין תקנום, כנגד הקרבנות, כנגד "ונשלמה פרים שפתינו". שני נימוקים אלה שימשו לחשיבה הפילוסופית עוגן להבחין בין שני סוגי תפילה. מצד אחד תפילת האבות כדו"שיח, כפעולה תקשורתית נפשית של הפרט, של אדם אל קונו. ומצד שני תפילה כנגד קורבנות, כתפילה פולחנית, ציבורית וממוסדת.

יש להבחין בין הקרבן כפעולה טכנית לבין הדו"שיח כפעולה תקשורתית.²⁰ תפילה כתחליף לקרבן משמעה טכני. עשייה פולחנית לפי כללים, שמלבד סיגים של מחשבות פיגול הפוסלות את הקרבן, הדבר המכשירו הוא הקרבנות, לפי פרטי הפרטים הנורמטיביים, שבהם

15. ספראי, 8.

16. שם, 9.

17. ראה היינמן, 83.

18. שם, 12 וכן ראה היינמן, 164.

19. הגרי"ד סולובייצ'יק, דברי הגות, ע' 116.

20. ראה לעיל גולדמן, הע' 3.

ערער, תפילה עני (ברוח). האם אנו יודעים להבדיל בין זה לזה? איך אנו רוצים להתפלל – להרבות תפילה, לדבר בתפילה (מעורר את הקונוטציה של דיבור חולין בתפילה), להשמיע אמרי־פינו, לשפוך שיחנו, שנפשנו תתעטף בתפילתנו, שנקדם תפילתנו בבוקר? והאם המורה יודע מהו ההבדל בין צורות התפילה הללו ואיך מחנכים לקראתן? והשאלה הגדולה הנשאלת היא: לאיזה סוג של תפילה מכוון המורה הדתי, כאשר הוא מתיימר לחנך לקראתה את תלמידיו?

זאת ועוד שאלות. האם בחינוך לתפילה אנו רואים מהו הקשר שבין הדרך שבה אנו מתפללים לבין הסיכוי שתפילתנו תתקבל, האם אנו יודעים להבחין אם כתפילתנו אין עוול בכפנו ותפילתנו תפילה זכה ומתי תפילתנו תפילה חטאה, או תפילת תועבה והאם אנו יודעים האם תפילתנו מכוונת כהלכה ("תיכון תפילתי"), והאם התפילה שבה אל חיקנו, איך אנו יודעים האם הקב"ה עשן בתפילתנו, שותם את תפילתנו, סוכך בידו למנוע את מעבר תפילתנו. ומה עלינו לעשות כדי למנוע את דחיית תפילתנו.

תכונה זו של התפילה הממוסדת מעלה קושי בדרכו של החינוך לתפילה, בפרט בחברת שפע ונוחיות, שרכים מבוגרים המתפללים וממנהיגיה הדתיים, אינם מתקרבים לקטגוריה של ר' עקיבא.

ראינו שבתפילה יש הלכי נפש המלווים את המתפלל (צרה ומצוקה, משבר או אסון אישי או ציבורי וכן הלאה). הלכי הנפש הם חלק בלתי נפרד מן התפילה עצמה, מהאמיתיות ומהטבעיות שלה ולכן גם מעוצמתה ומדרך התקבלותה. תפילה ללא הלכי נפש כאלה נשמעת מזויפת וסותרת את משמעות הפנייה לאל.

הקשיים בחינוך לתפילה נובעים מכמה סיבות:

א. יש קושי להקנות הלכי נפש

דיברנו לעיל על הלכי נפש הנלווים לתפילה, אך בחברה כחברת המבוגרים המודרניים המתפללים, כולל מורים והורים, אקטים אלו נוטים להיות נורמטיביים־חברתיים בבחינת מצוות אנשים מלומדה. הצום והבכי, התחנון והוידוי, הסליחה והבקשה – הלכי נפש אלו הנלווים לתפילתנו קשים להקנייה הן מצד עצמם, שכן קשה לאדם הבלתי מומחה לזהות מבחינה פסיכולוגית מהו כל הלך נפש, ובפרט קשה הדבר למי שלא התנסה בהלכי נפש אלו. עוד יותר קשה הדבר, כאשר ציבורים גדולים של תלמידים מחונכים בידי מורות, שאין מתפקידן להכיר את התפילה בכל עמקתה וגווניה.

ב. יש קושי לחנך לתפילה ספונטנית

התפילה כפי שהצטיירה בחיבורנו פרצה ממעמקי הנפש של האדם באופן ספונטני ואינדיבידואלי.

הספונטאניות והאינדיבידואליות הן הנותנות לתפילה את הטבעיות והאותנטיות שלה ולכן גם את הלגיטימיות שלה. לעומת זאת, התפילה שאנו מחנכים לה כיום היא תפילה

מתמצא הכונה ולא המקריב. מאת המקריב את הקרבן מתבקש רק להקדיש דבר מרכושו. אין אפילו תפילות מסוימות שהמקריב את הקרבן אומר בשעת הקרבת הקרבן²¹.

ואילו תפילה כדו־שיח, היא עניין אישי נפשי ותקשורתי של אדם – בורא ותקשורת זאת הרבה יותר מורכבת. אין לה כללים והיא מלווה בהשקעת כוחות נפש מותשים, ברינה ותפילה, בזעקה, בתפילה, בתחינה ותחנון, באבל ובצום, בקריעת בגדים ובוידוי, ואחר כל אלה זוכה האדם להסתרת פנים, לייסורים ולמכאובים. התפילה במקרא כפי שהצגנו אותה, נושאת סממנים של תפילה כדו־שיח פשוט ולא מפותח. אם נקבל את ההבחנה הזאת, בין תפילה כקרבן ובין תפילה כדו־שיח, הרי לחנך לתפילה כקרבן קל יותר מאשר לחנך לתפילה כדו־שיח. החינוך לתפילה כקרבן מתבטא בעיקרו בפעולות נורמטיביות והוא קל יותר על המחנכים. בפרט כאשר משאת הנפש היא לבנות את בית המקדש ולחדש את הקרבת הקרבנות.

הגרי"ד סולובייצ'יק מעדיף לפתח את התפילה כדו־שיח²². כדו־שיח איש פונה אל רעהו, והוא קיים גם במקרה שהשני שותק זמנית. החשוב כדו־שיח הוא שה' שומע תפילה ואין הוא בהכרח גם מקבל תפילה. הדו־שיח בין האדם לאל מתבטא בהליכה של אחד לקראת השני. שתי דוגמאות מן המקרא מביא הרב סולובייצ'יק להוכיח זאת, האחת במעשה והאחת בתפילה. במעשה כתוב (שמות י"ט, כ) "וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר ויקרא ה' למשה אל ראש ההר ויעל משה". הקב"ה יורד לקראת משה ומשה עולה לקראת הקב"ה. הם נפגשים במחצית הדרך. ההליכה זה אל זה בתפילה, מתבטאת בתפילת שלמה (מלכים א ח', כח–כט), "ופנית אל תפילת עבדך ואל תחנתו ה' אלהי... להיות עניך פתוחות אל הבית הזה לילה ויום"²³. אנשי כנסת הגדולה המשיכו את הדיאלוג הזה, בכך שחיברו והתקינו תפילה מנוסחת. הקב"ה מדבר אלינו דרך דברי התורה ואנו נענים לו באמצעות התפילה²⁴, וכן גובש מקום המפגש לשיח שבין אדם לאלוהיו בבית הכנסת²⁵. ההתפתחות ההיסטורית היא, שבשחר ימי מקום המפגש אדם – אלוקים היה על הר סיני. בישיבת העם בארצו מקום המפגש הוא בית המקדש, ובגלות העם מעל אדמתו מקום המפגש הוא מקדש מעט – בית הכנסת.

מחשבות חינוכיות ודידקטיות בהוראת התפילה ובחינוך לתפילה

ריבוי המשמעויות של המונח 'תפילה' מסבך את שאלת המטרות החינוכיות לתפילה. האם לאור ריבוי משמעויות זה אנו המורים יודעים לאיזה סוג של תפילה אנו מתכוונים לחנך כלפיה את תלמידנו? רינה, תחינה, תחנון, בקשה, שאלה ואיזה סוג של תפילה מועדף על ידינו – תפילת צדיקים, תפילת ישרים, תפילת תמימים, תפילת עבדים, תפילת

21. ראה היינמן, י', עמ' 78.

22. הגרי"ד סולובייצ'יק, תפילה כדו־שיח עם אֱלֹהִים. מתוך: פרקים במחשבת הרב, עמ' 54–66.

23. שם, 59.

24. שם, שם.

25. ראה דברי הגרי"ד סולובייצ'יק לפני ציוני הערות 3, 7, 19.

ממוסדת המיוסדת על שלוש תכונות יסוד, כפי שהבאנו בתחילת המאמר: יסוד ההלכה, יסוד הסידור ובית הכנסת, ויסוד הנורמות של התנהגות בתפילה של בתי הספר. יסודות ממוסדים ומוחצנים אלו מהווים מכשול רציני לחינוך התלמיד לתפילה.

במקרא וקצת בתקופת הבית השני ולאחריו – התפילה עדיין קשורה בצורה טבעית לצרכים של האדם המתעוררים אד-הוק, אולם אין לתפילה בתקופת המקרא עדיין מסגרת זמנים לתפילה של בוקר, צהרים או ערב, שבה האדם מתפלל ללא קשר לצרכים היומיומיים שלו. כמו כן, אין מסגרת מוסדית או ציבורית בה מתקיימת התפילה.

הנסיבות לתפילה בתפילת שלמה כפי שמוסכמות לעיל, משתקפות מעט בתפילת הקבע שבסידור, בעוד שעיקר התפילות שבסידור הן תפילות קבע מנוסחות דרך מטבע ברכות, החסרות גוון אישי. יש הוספת תפילה ליום צום ויש תפילה שמוסיפים בשנת בצורת ויש תפילת יחיד כבקשה אישית, שהוא רשאי להוסיף בתפילת 'רפאנו' שבשמונה עשרה, אולם כל היסודות הטבעיים הללו הן תוספות לעת מצוא ולא עיקר התפילה, כפי שהיה הדבר בעבר. יתרה מזו, יש כיום קשר מוחצן בין התפילה ההלכית הממוסדת ובין המציאות. לדוגמה, בכל חודש ניסן... אומרים תחנון. אולם בכ"ז בניסן נקבע יום הזיכרון לשואה ולגבורה, ומבחינת ההלכה הממוסדת איננו אומרים ביום זה תחנון. מה מרגיש הילד הדתי הציוני והלאומי ביחס לנורמה הלכית זו שאינה מבטאת את רחשי לבו.

ג. אופיו של המימסד המבוגר כמתפלל

חברת ההתייחסות הנותנת דוגמא ושאלו חותרים לחקות אותה בחינוך לתפילה היא חברת המבוגרים המתפללים, של חברת צרכנות שפע רווחה ונוחיות (אולי מלבד בתפילות הימים הנוראים, וגם זה מוטל בספק), הלכי הרוח הנושכים בחברה כזאת אינם בדיוק הלכי רוח של לב שבור וכנוע. זו חברה של משיגים ומצליחים, חברה של גאוותנים ומתנשאים²⁶ וחברה של נורמות של התנהגויות דתיות המהוות מס שפתיים, דוגמת זריקת פרוטות של צדקה לקופת הצדקה, המשחררת מהחובה לעשות מעשי צדקה²⁷. בחברת שפע רווחה ומצליחות, רגשות והלכי-נפש הנדרשים בתפילה, כפי שהבאנו, רחוקים מהמתפלל כפי שאנו מתארים אותו, כרחוק מזרח ממערב, ונעדרים בתפילת המבוגרים המודרניים כיום.

על יחס הניכור לבית הכנסת של הדור הדתי הצעיר המודרני, אומר הרב סולובייצ'יק, שהקהילה הדתית המודרנית (בעלי מקצועות חופשיים, משכילים) בכלל אינה נוטה חיבה יתרה למוסד זה. היהודי הצעיר הדתי שומר המצוות אינו נותן דעתו הרבה לתפילה בציבור, אף יהודים נאמנים אינם טורחים לבוא למניין מדי יום. גם אלה שסדר זמנם מניח להם לבוא למניין יודקו לכל תואנה להסבר היעדרם ממניין שחרית. כפלי-כפליים יקשה

לזמן מניין מתפללים לתפילת מנחה וערבית²⁸. הרב מונה סיבות אחדות לכך, בנוסף להיות הציבור הדתי משכיל וביקורתי: (א) הלך רוח מרדני ואוירה אנטי-ממסדית של הנוער הצעיר נובעת מהיותו בעל אישיות מורכבת ובעלת נטיות לחיפוש משמעות למעשיו. בית הכנסת הממוסד אינו נותן משמעות לצעיר. (ב) בית הכנסת המאורגן בקפידה לפי ההלכה, מלא טקסיות ורשמיות ומנוהל על-ידי הרבנים בנוקשות, אינו מותיר מקום להתחשבות בצורכי הדור הצעיר וברחשי ליבו ואלה מנכרים את הצעיר מבית הכנסת²⁹.

היוצא מכך הוא, שלא הצום, לא הוידוי ולא התחנון ולא הפנייה לבורא עולם מלווים בקהילה הדתית המודרנית בהלכי נפש אותנטיים. כמה עדויות מסייעות לטענה זו: בתפילה, כפי שאנו רגילים לה, חזק יסוד ה'תחנון'. העובדה, שבהזדמנויות שונות שמחים המתפללים המבוגרים להשתמש מלומר את הוידוי והתחנון שבתפילה, משום שהלך הרוח של התחנון אינו מדבר אלינו ובשפת הסלנג לא "בא לנו" לומר תחנון. דוגמא אחרת היא ה'תחינה'. הזדמנויות שונות יש ל'תחינה' בסדר התפילה – התחינה מתבטאת אחר ברכות השחר שבתפילה במשאלות שונות שאנו אומרים "ותננו בכל יום לחן ולחסד ולרחמים בעיניך ובעיני כל רואינו ותגמלנו חסדים טובים", וכן בתחינה שאנו אומרים לפני פרשת העקידה, "וזכר לנו ה' אלוהינו את אהבת הקדמונים... ואת החסד ואת השבעה...", ובתחינה שאחר תפילת העקדה, בה אנו אומרים "בטובך הגדול ישוב אפך..." וכן מזכירים את גבורותיו "מי אל כמון נושא עון ועבר על פשע...". בחטף התפילה בבורקו של יום החול נוהגים לדגל או שמשאירים אותן לתפילת היחיד, בעוד שאת התפילה הממוסדת בציבור מתחילים מ'הודו' או מ'ברוך שאמר'. בשבת וביום טוב מדלגים על התחינות בכלל.

לפי זה יוצא שגם התחנון והתחינה וגם הוידוי נותרים להיות הלכי נפש מוחצנים למתפלל בן-ימינו, והקניית הלך נפש זה, שאינו נחלת המתפלל המבוגר (הורים ומורים), לתלמיד סופו שיספוג את היחס המנוכר, המוחצן והנורמטיבי לתפילה. מצב זה הוא חלק מבעיית החינוך לתפילה.

ד. קשה יותר לחנך לתפילה כדו-שיח

הבאנו את מדרשי האגדה בדבר מקורן של תפילות שחרית ומנחה וערבית, תפילה במקום קרבת או תפילה כדו-שיח של האבות. אם נקבל את ההבחנה בין תפילה כקרבן ותפילה כדו-שיח, הרי לפי מה שהסברנו שם לחנך לתפילה כקרבן קל יותר מאשר לחנך לתפילה כדו-שיח. החינוך לתפילה כקרבן מתבטא בעיקרו בפעולות נורמטיביות שעושה המתפלל כמו הפעולות הנורמטיביות של מקריב הקרבן. לחנך לנורמות התנהגותיות קל יותר על המחנכים. בפרט כאשר הקרבות מתקשרים למשאת הנפש לבנות את בית המקדש ולחדש ימינו כקדם בהקרבת הקרבות. אולם כפי שהבאנו, רמת התפילה כקרבן נמוכה מרמת התפילה כדו-שיח. השאלה בחינוך לתפילה תהיה כיצד ניתן לעבור מתפילה המאופיינת

26. ראה אורבך א"א, האידיאל החינוכי בתפיסת היהדות כתוך: אורבך א"א, על יהדות וחינוך. בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית, תשכ"ז, עמ' 19 ואילך.

27. ראה דברי הגריי"ד סולובייצ'יק בהערה 3.

28. דברי הגות, 99.

29. שם, שם.

באפיונים נורמטיביים וחיצוניים של הקרבת קרבן, אל תפילה שהיא פתוחה ויצירתית ומפנמת כדו־שיח. התפילה כדו־שיח מפוררת את הניכור והחיצון של התפילה כקרבן. לאור מעמד התפילה כדו־שיח, כפי שתיאר זאת הגרייִד סולובייצ'יק, נראית מגוונת ההצעה הדידקטית שהועלתה לדין ביום עיון דידקטי אודות הוראת התפילה. ההצעה אומרת, שכדי להמחיש לתלמיד את הוויית הדו־שיח עם הכורא בתפילה ניתן להשוות את חוויית התפילה הזו לשיחת טלפון, ואת חוויית המתפלל לאדם שמשוחח בטלפון עם בן־שיח שאינו נראה. האם לאור ריבוי וגיוון אופני הפנייה של האדם לכורא, כפי שהבאנו, ולפי עומק המשמעות של הפניות הללו, ולפי גוני התפילה במקרא, כפי שהבאנו, הצעה זו לא נראית פשוטית ובנאלית? כאנאלוגיה לטלפון אנו ניצור בתלמיד הלכי נפש מתאימים לתפילה? פתרונות דידקטיים מסוג זה מצביעים על מבוכתו של המורה ורתיעתו מעושר המשמעות של התפילה, שאינן מובנות לו, ומתוך מבוכה זו הוא נוטה לפשט את עניין התפילה, ולא נותר לו אלא לסגת לדימויים טכניים של הוויית התפילה ולהתנהגויות נורמטיביות, העטופים במסווה של שימוש בשיטות הוראה מתקדמות, כביכול, שעליהם דיברנו בפתח דברנו.

ה. קושי של בשלות התפתחותית

שאלה דידקטית אחרת מבחינת החינוך לתפילה היא, האם הטבעיות של הצורך המתעורר לתפילה אין בו יתרון בכך שהתפילה המתעוררת מצרכים טבעיים היא אמיתית ופנימית, מאשר תפילה הבאה מכוח ההלכה הממוסדת והמחייבת את האדם, גם ללא צרכים, שפעמים גם מנוגדת להלכי נפש אישיים, כפי שהבאנו ביחס ליום הזיכרון לשואה ולגבורה. שאלת הטבעיות של התפילה משמעותית לחינוך לתפילה מבחינה פסיכודידקטית. בפסיכולוגיה ההתפתחותית קיים עקרון הריקפיטולציה (recapitulation), שפירושו חזרה או סיכום. עיקרון זה אומר שהילד עובר בהתפתחותו או משחזר בהתפתחותו את התפתחות האנושות. השלבים הראשונים בהתפתחות האדם מקבילים לשלבים הראשונים בהתפתחות האנושות והשלבים האחרונים בהתפתחות האדם מקבילים לשלבים האחרונים בהתפתחות האנושות.³⁰

כלומר, יש להבחין בין רמת הגיבוש הסופי של תכנים ותפקודים³¹ לבין רמות פשוטות יותר שבתהליך ההתהוות של הדברים. הילד הצעיר אינו מתאים בלימודו לרמת הגיבוש הסופי, גם של התפקודים הנדרשים בכיוצא מסוים וגם של למידת התכנים המגובשים. אי לכך, בחינוכו של הילד הרך והצעיר יש להעבירו בהדרגה את הדרגות, שהיו בתהליך ההתהוות של הדברים עד שיגיע לרמת בשלות והתפתחות, המתאימה לרמת הגיבוש הסופי. אנו רואים גישה כזאת אצל חכמינו בלימוד תורה. הגמרא אומרת על הפסוק "ושננתם לבניך" (דברים ו, ז), "לעולם ישלש האדם שנותיו (אין הכוונה לשנות חיים, אלא לצורות

30. ראה גלנץ י', יסודות הפסיכולוגיה ההתפתחותית, אחיאסף 1961, עמ' 128.

31. על האבחנה שבין תכנים ותפקודים בהוראה ובלימוד, ראה מאמרי אינטגרציה חוכנית ואינטגרציה תפקודית בהוראה ובלימוד. בתוך 'דפים' 20, תשנ"ה-1955, 97-115 שם מעמוד 101 ואלף.

לימודיו) מקרא משנה ותלמוד" (קידושין ל ע"א). רבנו תם מעיר (תוספות סנהדרין כד ע"א ד"ה "בלולה") שהיום יוצאים ידי חובת שלושת אלו בלימוד התלמוד. בעניין זה אומר הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה פרק א הי"ב) "שזה מדובר באדם שהגיע לחכמה, אבל במי שלא הגיע לחכמה, הרי לפי רוחב שיש בלבו (קרי: 'מוטיבציה') ולפי יישוב דעתו (קרי: ' יכולת חשיבה') מתחיל במקרא ואח"כ עובר למשנה ורק אח"כ לתלמוד. בעל תורה תמימה (דברים, שם) מעיר, שדברי רבנו תם מתאימים רק לגדולים ולמלומדים ולא לקטנים, שצריכים ללמוד לפי סדר ההתפתחות.

יש בדברים אלו ביטוי לטענה הדידקטית, שיש להבדיל בין רמת לימוד התלמוד, שהוא רמת התוכן המגובש של הגדולים, כלומר, של אלו שכבר קראו מקרא ושינו משניות בצעירותם ובנעורם והגיעו לרמה של לימוד תלמוד (כלומר לתפקודים גבוהים של למידה), לעומת הצעירים שעדיין אינם בקיאים בשלבים הראשונים של מקרא ומשנה (המהווים שלבי התפתחות אל התלמוד), ולכן אינם ראויים לתלמוד (מבחינת תפקודי הלמידה) ויש להתחיל אתם את הלימוד של שלבי ההתהוות הראשונים.

אנו חושבים שהוא הדין גם בענין התפילה. לפי עיקרון זה, תפילת הקבע, לפי ההלכה המקובלת, משקפת את ההתפתחות המאוחרת בגיבוש התפילה, ואילו התפילה במקרא משקפת את ההתפתחות המוקדמת של התפילה. לכן, החינוך לתפילה בגיל הרך והצעיר, שהיא התקופה המוקדמת בחיי האדם מתאים שיהיה חופף לאופנות התפילה, כפי שהשתקפה בתקופה המוקדמת והצעירה של התפילה במקרא. הספונטאניות של התפילה בתקופת המקרא המוקדמת של גיבוש התפילה היא טבעית, ומתאימה לספונטאניות ולטבעיות של הגיל הרך והצעיר, מאשר התפילה הממוסדת והלא טבעית. התפילה ההלכית הממוסדת מתאימה לגיל המבוגר, המאוחר בהתפתחותו של המתחנך, שאז הוא נוטה להיות ממוסד מבחינה חברתית ודתית. התנגדות, דחייה או התעלמות מעיקרון פסיכודידקטי זה חושף את כוונותיו המחברות של המחנך ואת הצטעצעותו בקישוטים דידקטיים כדי להיראות טוב.

ו. הבחנה בין תהליך ומטרה

בחינוך למצוות יש להבחין בקיום מצוות בין המצב החינוכי־דידקטי, שבו הצעיר מתחנך ומתלמד למצוות לבין המצב של קיום המצוה ממש. מבחינה פסיכולוגית, הקשר שבין התהליך החינוכי והמטרה החינוכית אינו ליניארי. כלומר, לא נכון לומר שאם רוצים לחנך לפעול בדייקנות, יש לחנך בהקפדה על דייקנות, או אם רוצים לחנך לניקיון יש ללמד את הילד מילדותו לניקיון קפדני. אנו יודעים שקפדנות יתר במצב החינוכי גורמת להתנהגויות הפוכות בבגרות. יש התנהגות של מרדנות כלפי מה שנלמד בקפדנות ובנוקשות בילדות, ויש התנהגות של סטייה באותו עניין. כך הדבר בחינוך לתפילה. ללמד להתפלל כהלכה אינו עובר דרך הקפדה להתפלל בילדות כתפילת המבוגרים. מבחינה חינוכית הקשר בין תהליך ומטרה הוא הפוך. אנו יודעים את מאמר חכמים "פעמים ביטולה של תורה (תהליך) הוא קיומה (מטרה)". בדומה נאמר בסוף מסכת ברכות "עת לעשות לה' הפרו תורתך", שפעמים מפרים דברי תורה (תהליך) כדי לעשות לה' (מטרה). לעשות לה' הפרו תורתך", שפעמים מפרים דברי תורה (תהליך) כדי לעשות לה' (מטרה).

אם יש מגדולי חכמינו הסוברים שהתפילה היא מדרבנן בלבד, אזי מבחינה חינוכית, החרדה לקיום התפילה כהלכתה אינה צריכה להיות המנחה את החינוך לתפילה, בעיקר בגיל הרך והצעיר. המשמעות החינוכית היא, שכדאי להרפות מעט את הלחץ של התפילה הנורמטיבית, של התפילה כהלכתה ושל התפילה לפי הסידור מעל התלמידים הצעירים. אסור לנו להתעלם מכך, שגם מבחינת החשיבה אין התלמידים הצעירים כשירים להבין את תוכני התפילה ואת משמעותיהם. ואין להתאמץ להביא להם משמעות מסובכות אלו במסווה של שיטות דידקטיות מתקדמות (כמו פנטומימה וכדומה)³³, כדי להוכיח שניתן דרכן להשיג מאת התלמידים שיבינו את דברי התפילה ומשמעותיה. יש לתת לתלמיד לגבש יחס ספונטאני וטבעי לתפילה, כדי להרחיק מעט את רוח החיצון לתפילה, הבא מכיוון חברת המתפללים המבוגרים, חיצון שמקורו את האפשרות, לדבר אל התלמידים דברי אמת ויושר אודות התפילה ותביעותינו מהם בתפילה.

ח. החוויה האסתטית

היבט פסיכולוגי-דידקטי נוסף הנמשך לדברים שנאמרו בסעיף הקודם הוא, השימוש בחוויה האסתטית לפיתוח עמדה נפשית, להתנהגות רצויה בתפילה. טעם אסתטי מרתיע מהתנהגות מעוררת בחילה ומביא להרגיש התעלות כלשהי מהתנהגות נאה. דיברנו לעיל על תפילת תועבה. לפי הרב סולובייצ'יק, 'תועבה' הוא מושג אסתטי ולא מוסרי או הלכתי³⁴. נאמר בתורה "ולא תביא תועבה אל ביתך..." (דברים ז, כו). לא את איסור העבודה זרה מדגישה התורה, אלא את המתועב שבה, את המכוער שבה. אם יש לאדם רתיעה נפשית מרבר תועבה, אין צורך במצוות לא תעשה כדי להרחיק ממנה. בתפילה זכה שרגילים לומר בערב יום כיפור נאמר: "תמהים אנו על נפשותינו איך נעשתה התועבה הזאת". לא נאמר בה 'איך נעשה החטא הזה' או 'איך נעשה העוון הזה', אלא נאמר 'איך נעשתה התועבה הזאת'. 'תועבה' היא מין רגש של סלידה של אדם מעצמו, בוש הוא מעצמו איך עשה מעשה מתועב ומביש³⁵. אומר הרב סולובייצ'יק, שלא רגש המוסר או חובת ההלכה היא הכוח רב העוצמה, שדוחף את האדם להימנע מחטא, אלא החוויה האסתטית או האנטי-אסתטית, הנלווית להתנהגות, לה יש כוח רב עוצמה. היא המושכת אליה את ההתנהגות הראויה והיא הרוחה את ההתנהגות המבישה. אם החטא נהפך לתועבה, למשהו מבחיל, האדם יכול להימנע ממנו יותר מאשר על ידי הצו ההלכתי או הצו המוסרי האוסר

33. כפי שתיאר אחד המורים, איך הוא מפתח משחקי פנטומימה לגיל הרך, כדי להביא את הניקוז להבין את שפת התפילה ולהשתעשע בה. במסגרת זו הוא הדגים לילדים הרכים בתנועות ובסימנים את תפילת "מורה אני לפניך". בתפילה זו שתיים-עשרה מלים ולכן יש להשתמש בשניים-עשר סימנים. הכרת הסימנים מסובכת יותר משינון המלים ללא הבנה. ולכן המאמץ הפדגוגי הזה נראה מוגזם ושליל במקומו.

34. ראה הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, על התשובה, ההסתדרות הציונית העולמית, המחלקה לתרבות ולחינוך תורניים בגולה, תשל"ה, עמ' 111-119. שם 114.

35. שם 113-114.

אנו מקבלים חיזוק לרעיון זה מפרשת שבירת הלוחות. בשמות (ל"ב, כט) כתוב: "ויחר אף משה וישלך מידי את הלוחות וישבר אתם תחת ההר". ובדברים (ט', יז) כתוב: "ואתפס בשני הלוחות ואשלכם מעל שתי ידי ואשברם לעיניכם". להשליך את הלוחות, בא מתוך מצב של תשוקה כח (תש כוחו נקבה) אבל לתפוש את הלוחות ולשברם בא מתוך חזק, מתוך כוונה טובה. ומאי הכוונה? באבות דרבי נתן (פ"ב מ"ג) מסבירים מהו "ואתפס": "...כיון שראה אותו סירחון, שסרחו במעשה העגל אמר היאך אני נותן להם את הלוחות, נהרי על ידי כך מזיקני אותן למצות חמורות ומחייבני אותן למיתה לשמים... חזר לאחוריו וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחרי. הוא אחז בראש הלוח והן אחזו בראש הלוח, חזק כוחו של משה, שנאמר לכל היד החזקה" (דברים ל"ד, יב).

משה כמחנך, ראה שיש פער גדול בין מה שכתוב בתורה לבין מצב בני-ישראל. והוא נסוג לאחוריו כלומר מחליט, שהתורה ברגע זה (האמצעי) אינה מתאימה לרמת העם, ואפילו עלולה להכשילם (התהליך), והוא דוחה את מתן התורה (חזר לאחוריו). הזקנים, שהם המחנכים הנחותים, מדרגת ראייתו החינוכית של משה, אינם רואים את הכשל החינוכי שהוא רואה במתן כלי חינוכי טרם זמנו ואוחזים בו ואומרים לו: לא משנה המצב של העם, תן להם את התורה. אבל כוחו החינוכי של משה חזק וגבר עליהם והוא תפס בלוחות ושבר אותם לעיניהם כדי לומר להם שזאת טובתם של העם, ועל זה נאמר, לפי אבות דרבי נתן, בפסוקים האחרונים של התורה "ולכל היד החזקה לעיני כל ישראל" שנשאו לבו לשבור הלוחות לעיניהם והסכימה דעתו של הקב"ה לדעתו, שנאמר "אשר שברת, יישר כוחך ששברת" (רש"י לד, 12), "יפה עשית ששברת" (ירושלמי תענית פ"ד ה"ד).

בהקבלה נומר אותם דברים ביחס לתפילה וליכולת התלמידים. המחנך הרגיל (הזקנים), הסוציאליזטור, אינו נותן ליבו לנזק, שעשוי להיגרם באי-התאמה בין האמצעים, המטרות וגיל התלמידים. לעומתו המחנך הנאור (משה) יודע, שבשעה זו (בגיל הצעיר) יש לחזור לאחוריו ולדחות את האמצעי המחנך לזמן מתאים יותר, ואם יש צורך גם לתפוש אותו ולשבר אותו, משום שבטרם זמנו עלול הוא להזיק ולהכשיל.

ז. הרפיית הלחץ

היבט חינוכי המחזק את ההיבט החינוכי הקודם, ניתן לקבל גם מעניין ההלכה. בהלכה קיימת השאלה 'האם חובת התפילה היא מדאורייתא או מדרבנן'. בשאלה זו קיימת מחלוקת בין הרמב"ן והרמב"ם. הרמב"ם סובר, שהתפילה היא חיוב מן התורה. דעתו של הרמב"ן היא שהתפילה אינה מצוה מדאורייתא. בספר המצוות ה' אומר הרמב"ן "וראי כל ענין התפילה אינו חובה כלל... והיא מצוה על צרה שתבוא על הציבור לזעוק לפניו התפילה ובתרועה... ונאמר שהיא מצוה לעת הצרות, שנאמין שהוא השם יתברך ויתעלה שומע תפילה והוא המציל מן הצרות בתפילה וזעקה"³². ההלכה המקובלת בתפילה אינה לפי דעתו של הרמב"ן, אך דעתו של הרמב"ן חשובה לעניין החינוך לתפילה, לפי מה שהערנו לעיל בעניין החינוך לתפילה בגיל הרך.

32. הגרי"ד סולובייצ'יק לעיל, פרקים, עמ' 61.

את ההתנהגות או המחייב אותה³⁶, בחינוך לתפילה הכולל חוויה אסתטית יתקיים דבר הפיוט, שאנו אומרים בשחרית של יום הכיפורים: "ידעני בין ערך תפילה כדת לחנן בלי תפלה".

לדעתנו, חסרה בחינוך לתפילה החוויה האסתטית המושכת לתפילה. אולם חסרה בחינוך גם החוויה האסתטית המביאה לתיעוב מעשים מבישים הנלווים לתפילה או המביאה לתיעוב תנאים מבישים, בהם מתקיימת התפילה — מעשים ותנאים המקרבים לתחושה של תפילת תועבה, או לתחושה של תפילת תיפלה. יש לפתח רגישות לתנאים ולהתנהגויות, שאדם צריך להיות בוש בהם בשעת התפילה (דיבור, צחוק, כתיבה או קריאה של דברים זרים לתפילה וכדומה וכן להתפלל מתוך סידור או חומש מרופטים או קרועים, מול פרוכת או מפה או כלי קודש אחרים מלוכלכים או שמוטים, להתפלל תפילה בהולה מתוך קיבה מקרקרת מרעב, מול שליח ציבור מגמגם, ומעל לכול לעמוד מול מורה מאיים; כל אלה אינם מעוררים חוויה אסתטית). כדי שתהיה חוויה אסתטית, יש להימנע מתפילה בתנאים אלו. בנוסף לכך, אל לה לתפילה להיעשות בצורה מיכנית וטכנית. אפילו כששרים פרקי תפילה בצורה טכנית, התפילה מאבדת את תחושת החוויה שבה. אנו רואים החל מהתפילה בגן הילדים, כיצד התפילה הולכת ונעשית טכנית למרות השירה שבה. הילדים עוברים מפעילות לפעילות בתפילה בצורה מיכנית מתוך הרגל. הם גם שרים מתוך הרגל, מדפדפים בסידור מתוך הרגל, קמים ועומדים ויושבים מתוך הרגל, והרגל זה הנמשך מכיתות היסוד והלאה, הולך ויוצר בתלמיד לאט לאט תחושת ניכור וחוסר אסתטיות ואצל אחדים מהילדים גם הולכת ונוצרת תחושת תיפלות לכל המעמד הזה, שבמצבים קיצוניים, כשנלווית לתפילה אווירה המתוארת לעיל, בליווי גערות המורה, עונשיו והסנקציות שלו, היא מתגבשת לתחושת תיעוב. בתחושה כזאת כלפי התפילה, כל ההטפות וההענשות לא יביאו את התלמיד לחוש חוויה אסתטית ולרצות להתפלל מרצון ומאהבה. להיפך, אנו זורעים בלב התלמיד את חווית אי-האסתטיות כלפי התפילה, ששום כח הלכתי לא יוכל לה, ושקשה לעוקרה מלבו בעתיד.

36. שם, שם.